

P.M.QULAMOVA

Bakı Slavyan Universiteti
(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)**M.F.AXUNDOVUN NƏSR ƏSƏRLƏRİNDƏ NADANLIQ MÖVZUSU
(“ALDANMIŞ KƏVAKİB” ƏSƏRİ ƏSASINDA)***Açar sözlər:* Azərbaycan, ədəbiyyat, nəsr, mövzu, əsər, “Aldanmış kəvakib”.*Ключевые слова:* Азербайджан, литература, проза, тема, произведение, “Обманутые звезды”.*Key words:* Azerbaijan, literature, prose, theme, work, “Deceived stars”.

Bədii ədəbiyyat oxucunu düşünməyə, fikirləşməyə, əsərlərdə baş verən hadisələri təhlil etməyə yönəldən, gözəl duyğular oyadan incəsənət növüdür. Bədii ədəbiyyat uzun illər boyunca nəsillərin formalaşmasına müxtəlif cür təsir göstərirdi. İctimai həyatda bədii ədəbiyyatın rolu haqqında artıq çox danışılıb. Bədii ədəbiyyat həmişə yalnız estetik vəzifəni deyil, bu vəzifədən heç də az əhəmiyyəti olmayan, tərbiyəvi və dərk etmə vəzifələri də yerinə yetirirdi.

Bədii ədəbiyyatın fenomeni müxtəlifcür qəbul edilə bilər və müxtəlif mədəniyyətlərin tarixi nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirilə bilər. Bədii ədəbiyyat, elmlə və fəlsəfə ilə yanaşı insanlar üçün dünyanı anlama üsullarından biridir. Ədəbiyyatın əhəmiyyəti haqqında, onun estetik, tərbiyəvi və dərk edilməsi baxımından bu mövzuya müraciət heç də təsadüfi deyil.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində komediyaları ilə yer alan M.F.Axundov, sonradan ədəbiyyatın başqa bir janrına keçərək 1857-ci ildə “Aldanmış kəvakib”, yaxud “Hekayəti-Yusif şah” povestini yazdı və bu əsərlə yeni realist nəsrin əsasını qoydu. “Aldanmış kəvakib”də əsərində bütünlüklə şah mütləqiyyəti, dövlət quruluşu tənqid olunur. Bu əsər şahlıq quruluşuna qarşı çevrilmiş kəskin siyasi satira və pamfletdir. Müəllifin belə bir mövzuya müraciət etməsi onun demokratik və maarifçi görüşlərinin inkişaf etməsi və dərinləşməsi ilə əlaqədar idi.

Povestin süjet xətti birinci şah Abbasın səltənət tarixinə aid İsgəndər bəy Münşinin yazmış olduğu “Tarixi-ələm-araye-Abbasi” əsərindən götürülmüşdür.

Əsərdə qeyd olunur ki, “Münəccim mövlana Cəlaləddin Məhəmməd Yezdi bir gün şahı xəbər verdi ki, göydə Mərrix ilə Əqrəb bir-birinə yaxınlaşacaq və bundan da İrana və onun şahına böyük bir bədbəxtlik üz verəcəkdir; gözləniləcək bələdan səlamət çıxmaq üçün, üç günlük, hakimiyətdən əl çəkmək və cəzaya müstəhəqq olan bir adamı səltənət başında oturtmaq lazımdır.

Bu xüsusda çöp atdılar, çöp Yusif Sərraca düşdü. Onun zati-aliləri özünü xətti-səltənətdən xəl etdi və öz yerinə həmin adamın şah keçdiyini elan etdi. Onun başına tac qoydular və şahı layiq paltar geydirdilər və dəvəyə mindirib əmirlərin və ordunun müşayiəti ilə təntənə ilə onu şahlıq məhəllinə gətirdilər. Şah isə öz yaxın xidmətçiləri ilə xəlvət bir guşəyə çəkildi. Üç gün keçdikdən sonra Yusifin evində axtarış aparıb şərab tapdılar və onu bir dinsiz kimi edam edib cəzalandırdılar. Şah əvvəlki qərar üzrə yenə şahlıq başına keçdi” (1, s.284).

Qeyd etmək istərdik ki, M.F.Axundov əhvalatı tarixdən götürmüş olsa da, onu müasir həyatla bağlamış nadanlıq tənqid etmişdir. “Aldanmış kəvakib” povestində əvvəlcə Şah Abbas və vəzirlərinin əhvalatı, sonra isə Yusif Sərracın şahlığa keçməsi və islahatçılıq fəaliyyəti təsvir olunur. Şah Abbas tarixçilərin əsərlərində ədalətli bir şah kimi göstərildiyi halda, “Aldanmış kəvakib”də şahlıq mütləqiyyətinin ən zalım və ən qəddar bir nümayəndəsi kimi təsvir edilmişdir. I Şah Abbas öz hakimiyətini möhkəmləndirmək üçün, çoxlu nahaq qanlar tökdürmüşdür. Onun dövründə İranda adam saqqalamaq, baş kəsmək, göz çıxarmaq və s. vəhşi cəzalar çox yayılmışdı.

Əsərin əsas mənfi tipi birinci Şah Abbasdır. Yaxın Şərq ölkələrində demokratik və maarifçi ideyaların carçısı olan ədib zülmkarlıqları ilə məşhur olan şahların bütün mənfi sifətlərini

Şah Abbasın simasında cəmləşdirmişdir. I Şah Abbas hakimiyyəti əlində saxlamaq üçün, hər cür zülmkarlığa yol verir; rəhm və insaf bilmir. Onun qəddarlığı o dərəcəyə çatır ki, öz övladlarını belə şikəst etməkdən, öldürməkdən çəkinmir. Müəllif əsərin sonunda bu xüsusda yazır: “Şah Abbasın cəbrarlığının ədna əlaməti bu idi ki, bir oğlunu öldürdü, ikincisini dəxi gözünü çıxartdı. Dəxi oğlu yox idi, nəvəsi ona varis oldu” (1, s. 245).

Şah Abbasın zalım bir hökmdar olduğu hekayədə Mövlanə Cəmaləddinin dili ilə bu cür təsvir edilir: “Səfəviyyə şahzadələrinin heç biri səltənətə şayəstə deyil. Tamam kəməndiş və kordular. Bir parasını Şah İsmayıl Sani kor edibdir, bir parasını Şah Abbas özü. Onlar məsrəfdən çıxıbdır, bir zada yaramazlar” (1, s.303-304).

Şah Abbas M.F.Axundovun təsvirində isə nadanlıq, xalqa hər cür zülmü rəva görən, öz qəsbkar müharibələri ilə yüz minlərlə insanların qırılmasına bais olan son dərəcə rəhmsiz və zalım bir hökmdardır. Bu nadan və fanatik hökmdar ətrafına özü kimi ləyaqətsiz cahil və nadan vəzir və dövlət məmurlarını toplayaraq ölkənin və rəiyyətin müqəddəratını onlara tapşırır. Cahil və yaltaq vəzirlər ölkəni istədikləri kimi idarə edirlər, hər cür insafsızlığa və ədalətsizliklərə yol verirlər, rəiyyəti müxtəlif yollarla soyurlar.

Yalnız vəzirlər və böyük dövlət məmurları deyil, kiçik, məmurlar da xalqı soyur, hətta miraxurlar yay fəslində padşahlıq atlarını yaylağa aparıb bəsləmək bəhanəsi ilə ətraf xalqına çox əziyyət və cəfalar yetirir, topxana əmirləri topçulara maaş vermir, xəzinədar hökumət xəzinəsində olan pullara qəlp qul qatır, əyalət hakimləri rüşvət almaqla əhalini var-yoxdan çıxarır. Ölkədə özbaşnalıq hökm sürür.

“Aldanmış kəvakib” povestində Şah Abbas taxtdan əl çəkəndən sonra əhali cəza tədbirlərini görmədikdə təəccüblənir. Müəllif öz povestinin bir yerində bu xüsusda deyir: “Əhli-Qəzvin hər gün qələ qapılarından adam şaqqalarını asılmış görmədilər və şah meydanında cəlladların adam şaqqalamaqlarını və dardan asılmaqlarını və göz çıxarmalarını müşahidə etmədilər. Bu keyfiyyət onlara xeyli qərribə göründü” (1, s. 299)

Şah qəti olaraq ölkənin iqtisadiyyatı ilə maraqlanmır, ölkənin iqtisadiyyatı tamamilə pozulur. Quraqlıq nəticəsində ölkədə ciddi bahalıq əmələ gəlir. Zəhmətkeşlər dilənçi kökündə yaşayır, ədalətsiz müharibələr şəhər və kəndləri dağıdaraq kəndlilərin mal-qarasını, əkin yerlərini məhv edir. Bir tərəfdən Şah və əyanların soyğunçuluğu, digər tərəfdən dağıdıcı müharibələr kəndliləri dilənçi bir vəziyyətə salır.

Büsbütün boş olan şahlıq xəzinəsini doldurmaq üçün maliyyə vəziri qulluqçuların maaşlarını kəsir, ayrı-ayrı əyan və məmurlardan “pəyandaz” alır. Dövlət rəhbərlərinin baxımsızlığı üzündən kəndlər, şəhərlər xarabazara çevrilir, əhalinin məişəti gündən-günə ağırlaşır. Şah Abbas və onun cahil vəzirləri ölkənin abadlığı üçün heç bir təşəbbüs göstərmir. İrənin mərkəzi Qəzvinə su olmadığı halda, hökumət bu haqda heç bir tədbir görmür. Susuzluq üzündən şəhər əhalisi çətinlik çəkir. Qəzvin ətrafındakı əkin yerləri məhv olur.

Ədib Şah Abbası eyni zamanda fanatik, mühafizəkar, dindar hökmdar kimi təsvir etmişdir. Onun sarayında din xadimləri xüsusi hörmətə malikdirlər. Onlar allah və peyğəmbər adından min cür fitnələr düzəldirlər. Şahın ətrafına toplaşmış yaltaq, ikiüzlü vəzirlər, mollabaşılar, münəccimlər öz qulluq və rütbələrini əllərində saxlamaq məqsədilə şaha yaltaqlanırlar, onun zülmkarlığına bəraət qazandıрмаğa çalışırlar. Vəzir Mirzə Möhsün, müstovfi Mirzə Yəhya, sərdar Zaman xan, mollabaşı Axund Səməd, münəccimbaşı Mirzə Sədrəddin, Mövlana Cəmaləddin belə alçaq və rəzil saray əyan və məmurlarının tipik nümayəndələridir.

Povestdə mənfi tiplər onların eybəcər simalarını müəllifin komediyalarında olduğu kimi öz sözləri və hərəkətləri ilə ifşa edilmişdir. Şahın əmrilə çağırılan “məclisi-xass”da ilk olaraq sözbə başlayan maliyyə vəziri Mirzə Möhsün deyir: – “Bu bəndeyi-kəminənin ixlası dövlətəliyyəyə bədihiyyatındadır. Əlbəttə, qibleyi-ələmin xatirindədir ki, pədəri-büzürk-varlarının əyyami-səltənətində bir para naqisul-əql kimsənələr vəzarətə mübaşirəsi olmaq səbəbilə xəzineyi-amirə nə mərtəbədə nuquddan xali olmuşdu. Bu keyfiyyətə hali olduqda mən tədbirinə iqdam etdim və qərar qoydum ki, çəkəranı-dərgahdan hər kimsə ki, bir suqlə və ya

vilayətin hökumətinə mənsub olsa fəraxuri-halına görə bir məbləğ bərəsmi peşkəş xəzinəyə təslim etsin və əlavə hər zaman ki, qibleyi-aləm bir əmirin kaşanəsini qudumu ilə mübarək etsə, sahibi-kaşanə əqmışeyi-nəfisə payəndaz və bir məbləğ pul peşkəş eləsin” (1, s. 276-277).

Göründüyü kimi, vəzirin öz hərəkət və sözlərilə onun yaltaq, ikiüzlü və soyğunçu siması açılır. Dövlətin maliyyə işlərinə rəhbərlik edən özünü gözə soxmaq üçün başqalarını pisləyir, şahın hüzurunda tülküçəsinə yaltaqlanır, öz tədbirlərilə hökumət məmurlarını, vilayət hakimlərini və əmirilərini şaha peşkəş verməyə məcbur edir və bununla da ölkədə rüsvətxorluğun və soyğunçuluğun artmasına və yayılmasına bais olur. Maliyyə vəzirinin müavini müstovfi Mirzə Yəhya da öz çıxışında puldan “xali” olan şahlıq xəzinəsini doldurmaq xüsusəndə vəzirin dediklərini təsdiq edir. O da rütbəsini əlində saxlamaqdan ötrü həm şaha, həm vəzirə yaltaqlanır.

M.F.Axundovun qeydlərindən aydın olur ki, o tarixdən götürdüyü mövzunu müasir həyatla bağlamış və Nəsrəddin şah hökumətini tənqid etmişdir. Onun fikrincə Şah Abbas hökuməti ilə Nəsrəddin şah hökuməti arasında əsaslı bir fərq yoxdur: hər ikisi mütləqiyyət hakimiyyətidir; hər iki hökumətin başında cahil və nadan hökmdar oturaraq, ətrafına axmaq və yaltaq vəzirləri yığmışdır. Nadan prinsiplərə əsaslanan belə bir hökumət ölkəni və xalqı uçuruma sürükləyir.

Maarifçi və demokratik ideyaların carçısı olan ədibin məqsədi məzlum xalq kütlələrini feodal mütləqiyyətinin ağır boyunduruğundan azad etmək, mütləqiyyət hakimiyyətini xalq hakimiyyəti ilə dəyişdirmək idi. Doğrudur “Aldanmış kəvakib”də müəllif nadan Şah Abbas hökumətini ağıllı Yusif şah hökuməti ilə əvəz etmişdir. Əslində, bu hələ tamamilə xalq hökuməti deyildir.

Lakin Yusif şahın dövləti fəaliyyətində xalq mənafeyinin ilk növbədə nəzərdə tutulması, kəndlilər haqqında vergi qanunları, əlifbanın dəyişdirilməsi, ümumi icbari təhsil məsələsinin irəli sürülməsi, vilayət hakimlərinə xalqla yaxşı rəftar etmək xüsusəndə müraciəti və s. aydın göstərir ki, onun hakimiyyəti mahiyyətcə məşrutəli monarxiya hökumətindən daha çox xalq hakimiyyətinə yaxındır, lakin bu hakimiyyət öz quruluşu etibarilə xalq hakimiyyəti deyildir.

Ümumiyyətlə əsərdə Yusif şahın islahatçılıq fəaliyyətinin təsvirində xəlqilik ruhu hakimdir. Beləliklə aydın olur ki, Axundov “Aldanmış kəvakib”də şahlıq mütləqiyyətini xalq hakimiyyəti ilə tamamilə əvəz etməmişdirsə də, belə bir hakimiyyət arzusu ilə yaşamışdır. Məhz bu cəhətdən demək olar ki, “Aldanmış kəvakib” öz ideyası etibarilə Axundovda sonralar möhkəmlənən inqilabi demokratizmin, həqiqi xalq hakimiyyəti ideyasının əsas rüşeymi olmuşdur.

“Aldanmış kəvakib” povestində müəllif Nəsrəddin şah hökumətini tənqid etməklə bərabər, üstüörtülü şəkildə çar mütləqiyyətini də tənqid etmişdir. Onun tənqidində hər iki mütləqiyyət hökumətinin müəyyən payı vardır. Maarifçi və demokrat ədib üçün mütləqiyyət istər İranda, istər Rusiyada olsun birdir. Onun nəzərində Nəsrəddin şahla puşkinləri məhv edən, dekabristlərə divan tutan I Nikolay arasında fərq yoxdur.

Onların hər ikisi zülmkardır. Hər ikisi nadan hökmdarın başına yığışan nazirlər də özləri kimi zülmkardırlar. M.F.Axundov komediyalarında olduğu kimi, “Aldanmış kəvakib” əsərində məsələyə ehtiyatla yanaşdığı üçün, çarizmi açıq deyil üstüörtülü şəkildə, dolay yollarla tənqid etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Axundov M.F. Əsərləri. B. 1949. I cild.
2. Qasımlı F. Mirzə Fətəli Axundovun həyat və yaradıcılığı. B., 1962. 377 c.
3. Əliyev K.İ. Mirzə Fətəlidən Hüseyn Cavidə qədər / Elmi red.K.Talıbzadə; Rəy: B.Nəbiyev. B., 1998.

П.М.Гуламова

**Тема невежества в прозаических произведениях М.Ф.Ахундова
(по произведению “Обманутые звезды”)**

Резюме

Статья посвящена теме невежества в повести М.Ф.Ахундова “Обманутые звезды” . Творчество М.Ф.Ахундова занимает особое место в азербайджанской литературе XIX века. Соискатель раскрывает идейное и художественное своеобразие произведения. Также здесь работа задействована в литературоведческом анализе, на основе которого раскрываются мысли о невежестве великого прозаика азербайджанской литературы.

P.M.Gulamova

**The theme of ignorance in the prose works of M.F.Akhundov
(based on the work “Deceived Stars”)**

Summary

The article is devoted to the topic of ignorance in M.F.Akhundov's novel “The Deceived Stars” of M.F.Akhundov's creativity, which occupies a special place in Azerbaijani literature of the XIX century. The applicant reveals the ideological and artistic originality of the work. Also here the work is involved in literary analysis, on the basis of which the thoughts about the ignorance of the great prose writer of Azerbaijani literature are revealed.

Rəyçi: filol.f.d. X.Abbasova

Redaksiyaya daxil olub: 01.09.2022